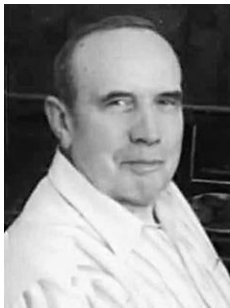

УДК 81'373.21(477.44)

Володимир Перунін,
член Національної спілки краєзнавців України, м. Рівне

Історична топоніміка Зарічченицини і державність Київської Русі

Частина в цілості, а цілість у частині — це принцип, що діє в історії між Україною як цілістю та Волинною як її частиною.

Справа в тому, що як без пізнання цілості інколи годі пізнати її частину, так і навпаки — без пізнання частини часто не можна пізнати цілість.

Ів. Левкович "Нариси історії Волинської землі"

У житті кожної людини бувають щасливі і пам'ятні дні, але найсвятішим і утаємничено значущим вважається день народження. Він для кожного стає ніби створенням світу. Щорічно 24 серпня відзначається День Незалежності України як державне загальнонаціональне свято. Заснування країни відбувається не за один день. І питання зародження початкової державності хвилює і політиків, і фахівців, і пересічних громадян. Суспільство використовує тисячолітньо відомі державні символи, які дійшли з глибини минулих століть.

За словами одного з президентів США Біла Клінтона, Україна — це "наймолодша європейська країна і найстаріша в Європі нація". Така невідповідність чи не докір нам? Невже етнічна тисячолітня культура не зберегла ознак зародження Київської Русі для правонаступниці — теперішньої України?

Вибір європейського спрямування розвитку нашого суспільства також вимагає самовизначення. Відоме твердження Г. Гегеля: "Народ постає історією, а не тільки географією й антропологією — лиш у формі держави". Відповідно до перших законодавчих актів народ визнається історичним.

Ймовірний початок державності, можливо, увічнений непомітно. За ніби буденним висловом найстарішого державного літопису приховано точний календарний час, шлях творення, послідовність дій, головне місто, звідки все почалося.

"Повесть временных лет" Іпатіївського літопису сповіщає: "В лето 6455 (947). 11 апреля. Пасха. Иде Ольга к Новугороду, и устави по Мъсте погосты и дань и по Лузе погости и дань и оброки и ловища ея суть по всей земле и знамения, и места, и погосты... изрядивши, възратися к сыну своему в Киев" [1, с. 412; 2, с. 29; 3, с. 29].

Спробуємо окреслити кордони Київської Русі та довести нашу обізнаність. У наведеній цитаті літописець стисло, службовою мовою новітньої церкви сповіщає про зміни стану країни. Підтвердження знаходимо у записках про подальші роки.

Перший національний герой, полководець, син княгині Святослав Ігорович шляхетно попереджав супротивника про початок військових дій: "Іду на Ви". Подібний вислів застосував майбутній хреститель Київської Русі, онук Ольги: "Володимир іде на тебе". Одрозуміти суттєву відмінність. У нащадків військова справа сповнена руїною. У княгині насичена розбудовою, миром, створенням нового доброго порядку (доброту).

Витяг із літопису набуває особливого значення і певною мірою є підсумком подорожі попереднього 946 року. Вперше відвідування столиці Візантії мирне, хоч і небезпечне. Спадкоємиця влади за законом, київська княгиня особисто очолила посольство до найпершої християнської країни Європи. У Константинополі шов великий флот, переважно військової, близько 1500 осіб. На чолі — жінка-слов'янка [4, с. 100; 5, с. 124, 180; 6, с. 12; 7, с. 168].

Варто відзначити, що подорож не була прогулянкою. Виснажливий півторамасячний шлях. Подолання 64 кілометрів сімох грізних і страхітливих дніпровських порогів. Подальше прибережне плавання вздовж західного узбережжя Чорного моря під постійним наглядом кінних вартових підступних печенігів. Сам імператор писав: "Страшна, нестерпна, скрутна плавба". Зворотний шлях був у жовтні зі швидко мінливою погодою, неочікуваними бурями.

Подорож була нагальною. Достеменно відомо, що незадовго до смерті князь Ігор (конунг Інгвар) уклав надзвичайно важливу угоду військової дружини-Русі з очільником Ромейської імперії. Пізніше його співдоговорник імператор Роман раптово був позбавлений влади. Цілком природно, що Ольга і Костянтин Багрянородний поспішали відновити взаємне підтвердження, законність сили попередніх домовленостей і мирних відносин. Угоди раннього середньовіччя укладалися на 30 років. Вважались дійсними, доки тривало життя першої особи країни.

Ця зустріч найвищого рівня розпочала найбільш плідний період у стосунках язичницької Русі з Візантією [5, с. 180; 7, с. 23, 93, 98].

Таким чином, дві подорожі здійснили небачений "державний крок" на вражаючу відстань у п'ять тисяч кілометрів. Величній своїми наслідками для багатьох владних поколінь: було прийнято у спадщину від конунга Інгвара військово-дружину-Русь, відповідальність і владу над військово-торговим шляхом "із варяг у греки".

Відомо, що Велика Княгиня правила країною майже 20 років. "В епоху, коли війна була головним засобом у міжнародних стосунках, Київська Русь не застосовувала воєнних дій. Русь не воювала з жодною країною" [8, с. 204, 205; 9, с. 5, 13, 15—16; 10].

Усім знайома закономірність: силою списа й меча творився Древній Єгипет, імперії Перська, Олександра Македон-

ського, Римська. Усюди панувала брутальна фізична сила, кожен володар був насамперед воєначальником. І поряд — винятковий випадок європейського раннього середньовіччя, коли в головному місті Східнослов'янської рівнини, Києві, після смерті конунга Інгвара його воєводи демонструють беззастережну покору і визнають зверхність жінки. Таке не спостерігалось і не могло бути ні на Сході, ні на Заході.

У наших давніх землях започаткувалось нове життя, почало діяти слово цивільної особи, Великої жінки. Народження першої країни на Східноєвропейській рівнині проходило поступово, природно, малопомітно, як зміна пори року у наших широтах. А після цього вже не було вороття до минулого життя.

Цілоком ймовірно раніше наведені рядки єдиного збереженого твору раннього середньовіччя приховують створення підвалин державності. Кожне слово "Повести временних лет" потребує всебічного дослідження [11, с. 189].

Величне "по всей земле" стверджує незвичну новину. Свідченням державних перетворень є потрібне повторення слова "погост". Зверніть увагу: від 947 року вперше на значній частині континентальної Європи за допомогою чисельних погостів розпочалась адміністративно-територіальна законодавча реформа [4, с. 101; 12, с. 88; 13, с. 50; 14, с. 136; 15, с. 79—80; 16, с. 33; 17, с. 40].

Нестор, укладач літопису, як і його попередники, передає несвідомо і піднесено відверто момент жіночої сили, безсумнівно наочний для сучасників княгині Ольги. "Іде..." творити державні кордони, місця зосередження виконавчої влади, окняжені землі за тисячу кілометрів на північ від Києва. Літописець звеличує подію, адже з середини VIII ст. слов'яни потерпали від нападів хазарів, скандинавів, міжплеємінної ворожнечі.

У 945 році древліяни прийшли до княгині Ольги з провиною. Вони вбили її чоловіка. Згідно зі звичаями, запропонували стати жінкою князя Мала. Привітала вона словами: "Добра гостье прийдоша". Вранці кривдників спалили в ямі з дубовим вугіллям для жертви язичницьким богам.

Подібні обставини сприяли захопленню влади у Києві Олегом 882 року. Він виманив Аскольда і Діра словами: "Гость еси, идем в греки" і підступно вбив.

В обох випадках "гості"-чужинці прийшли водою, повідомили про очевидну провину або приховану загрозу. Їх поява спровокувала протидію, що міститься у слові "погост". З'ясуємо це за допомогою нашої сучасної мови.

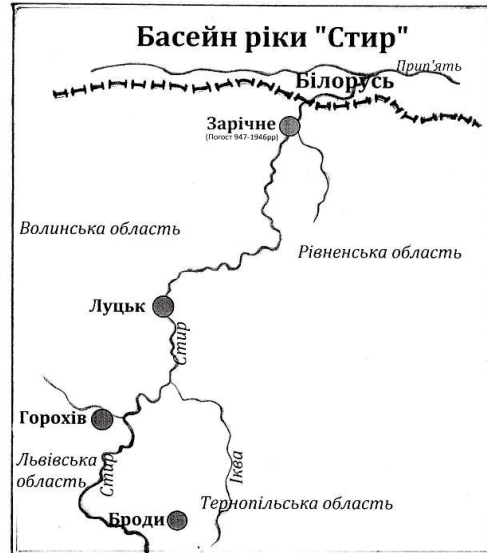
Давньоруське слово "по-гость" двоскладове. Гость — від лат. hostis — чужинець, ворог, По (прийменник) — означає межу. Різний прояв одного кореня змінює ставлення до давнього значення, виявляє протилежність змісту, притаманного самому кореню [18, с. 350; 19, с. 732; 20, с. 65].

Погость набуває несподіваного змісту — застереження у подальшій подорожі, заборона перебування, кордон. Подібно до Полісся, Поділля, Покуття, назви яких спершу означали рубезжі, а з часом перейшли у назви ландшафтно окордонених областей. Подібність творення виявляє прадавнє слово "понеділок". Від давньоруського *не дьелай, не діля*. По — означає межу у часі й відокремлює новий тиждень. Тобто розпочинається повторення "той же день". До сьогодні користуються словом "по-роботі", яким означають межу у дії і часі [21, с. 17—18; 22, с. 223].

Так людська пам'ять зберігає власні назви раннього середньовіччя. Погостом іменувалося одне з 13 тисяч містечок нашої країни, що сьогодні є селищем міського типу Зарічне в Рівненській області. Указом Президії Верховної ради УРСР від 07.03.1946 року відбулось перейменування Погосту Зарічного в Зарічне [23, с. 12—13; 27, с. 9, 16—18].

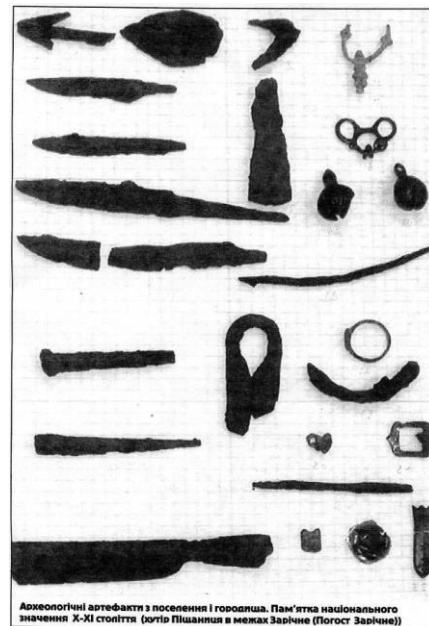
Відомо, історична топоніміка може бути джерелом для дослідження прадавнього часу [21, с. 8; 24, с. 300].

Те, що існували літописні погости на річках Лузі і Мсті разом із Погостом Зарічним на Стирі доведено науковцями у XIX ст. та закріплено у двох європейських визнаних джерелах: в "Энциклопедическом словаре" т. XXIV (Ф. Брокгауз, І. Ефрон) і у "Словнику географічному Польського Королівства та інших земель слов'янських" (мова польська) т. VII. Останній сповіщає про наявність біля Погосту Зарічного військового укріплення X століття. Таким чином, літописні і лінгвістичні припущення про назву Погост доповнюються історичною і археологічною складовою — городищем. Воно передбачало наявність постійної військової варти.

Немає можливості дослідити погости на Мсті і Лузі. Вони більше тисячі років тому належали Києву. Про їх точне місцезнаходження замовчують авторитетні вищезгадані словники. Вперше на початку III тисячоліття події 947 року, підтвержені літописом, — Погост Зарічний на річці Стир — дають можливість дослідити один із багатьох адміністративних центрів Київської Русі.

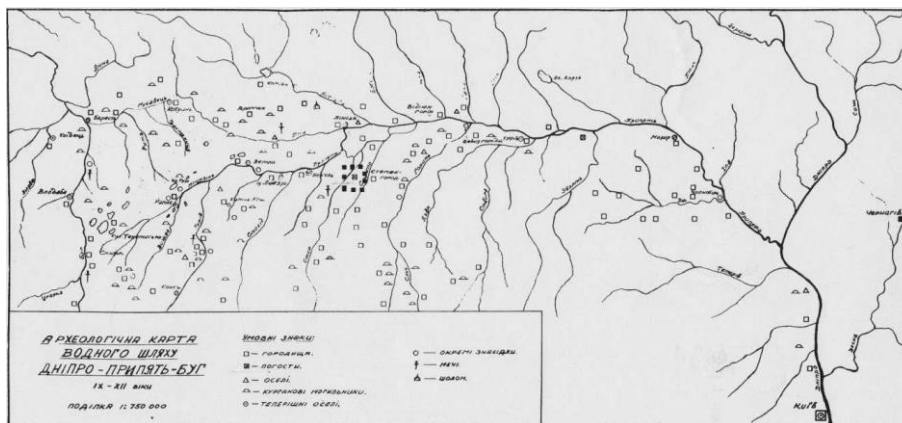
У заплаві правого низького берега розташована давня військова споруда, що має округлу форму діаметром 55х60 м. Оточена земляним валом заввишки 1,5—2 м, захищена двома ровами. На південному підвищенні, площею 250х100 м, виявлено докази розташування селища кінця тисячоліття.

Досить велике поселення і мале городище можуть свідчити про постійно діючий військовий табір із тимчасовими побутовими забудовами. На 1,5 км вище за течією ріки на лівому високому березі розташований сам літописний Погост. Він на відстані, відокремлений водою. Поява укріплених поселень — це важливий показник становлення державності [24, с. 5—6; 30, с. 160—161; 31, с. 34; 32, с. 77, 225]. Варто зазначити, що військова частина на вході в Погост і відповідні йому берегові землі 480-кілометрового Стиру символізували владу і були відділені від цивільного Погоста з місцевим населенням. Також місце розташування складових осереддя управління неподалік устя Стиру і впадіння в притоку Дніпра Прип'ять [33, с. 56; 34, с. 21, 29, 31] свідчить, що місцевість вибрали не випадково.

Особливе значення відповідно до часу, місця, предмета обговорення мають неполітизовані джерела Інституту Дослідів Волині. Вони містять вичерпне обґрунтування і екстраполяцію Погоста Зарічненського (Погоста Зарічного) з першими ознаками державності в землях Волинського Полісся. Словом "Погост" у давній Русі окреслювали місце тодішньої адміністративно-податкової влади, де було зібрано натуральні оброки, данини, а також відбувалися суди княжих тавунів [35, с. 249].

Наочно це подано в праці "Ріка Прип'ять та її допливи" Антіна Бужанського [36]. На доданій археологічній карті водного шляху Дніпро—Прип'ять—Буг IX—XII століття позначені місця двох погостів (див. дод.). Один із них належить Україні. Про нього наша оповідь.

Уперше за минуле тисячоліття, вдивляючись у самотнє маленьке городище (0,2 га), варто зауважити, що саме такі супутники погостів літописно "по всей земле" є безсумнівними показниками становлення державності Київської Русі. Наведемо уривок з узагальнюючої праці А. Куза: "Практично половина усіх давньоруських городищ мала укріплену площадку 1000—3000 м². Такі дрібні розміри чималої кількості укріплених поселень автоматично знімають питання про їх приналежність до міст... 47,1% (388 із 823)" [30]. Чим займалося чимале військо, що отримала у спадщину княгиня Ольга від чоловіка? У Київській Русі військові сили застосувалися мирно. "Кінець I і початок II тисячоліття в історії України — це княжа доба, або доба Київської Русі, а в археології — доба городищ, за найбільш прикметними пам'ятками

тих часів — городищами [37, с. 541]. Таким чином, літописне повідомлення "Иде Ольга..." 947 року — це розповідь про виникнення дуже важливого північного кордону.

Згадаємо створення погоста в долині річки Мста. Постійна присутність військових перекирвала давніший торговий шлях через Волзьку Булгарію і Хазарський каганат — "із варяг у хазари", від озера Ільмень до Волги [38, с. 166, 198]. Він обминав головне місто Київ і був невідгдним, збитковим [25, с. 131; 26, с. 49]. Саме про цей кордон йдеться у літописі. Із Русі можна йти Волгою до "Болгари і Хвилісі (Хорези)". "Волга — то вже не Русь" [39, с. 616]. Створення погоста на Мсті, що поєднав Північну Європу і південну через Київ, — це геополітичний вибір княгині Ольги. Він доповнює, затверджує і завершує попередню подорож 946 року

до Константинополя. Наголошує на спрямуванні дохристиянських цінностей і зв'язків. Це одночасно і оборона, і захист.

Автор "Історії Русів" вкладає в уста Богдана Хмельницького вже через півтисячі років звияжну ознаку державності словами: "...Всі народи, що живуть у світі, завжди боронили й вічно будуть боронити своє існування, свободу та власність — навіть звірі, худоба та птиці обороняють свої лєтєвища, свої гнізда і дітей своїх до останніх сил..." [40, с. 104]. Навіть малолітній Святослав Ігорович вже в 950 році править у Новгороді, очолює прикордонну службу, хоча його опікуном була Ольга [33, с. 257]. Землі на північ від лінії рік Луги і Мсти належали Альдейг'юборгу (Невогороду, тепер — Стара Ладога). Вони були передані Києву у 1019 році як посаг за доньку короля Норвегії Інгігерду [10, с. 22; 11, с. 215].

Значення Погостів особливе в доісторичному ландшафті 947 року. Безкінечний праліс, безкраї нерубані пуші — найхарактерніші прикмети краєвиду Середньої і Північної Європи. Велика подібність до сучасних лісових просторів Канади і Сибіру. На півдні довкола Києва — зона лісоstepу зі славетними родючими чорноземами. Південніше — Великий Євразійський Степ. Дніпро (2285 км) із численними притоками поєднував берегові землі. Природні кордони були відкритими [37, с. 546; 41, с. 23, 31; 42, с. 48].

Усі давні цивілізовані суспільства оберігали свої земельні простори від чужинців. Адріанів вал у Британії, Троянів у Фракії, Датський вал, Велика Китайська Стіна — все це кордони. Велика княгиня Ольга за допомогою малих колоподібних городищ і військових, на водних входах в окремі берегові державні землі, поряд із Погостами створила подібне, на той час наочне і вражаюче для сучасників. Скандинави називали Київську Русь Гардаріка. Гарда — захист, ар — земля. Захищені землі — це визнання державності [1, с. 417; 5, с. 125; 11, с. 189; 43, с. 195—196].

Давнє слово "погость" єднається українською мовою лінгвістично й історично зі словами "варта" як охорона, "вартість" як ціна. В нашому випадку виявляється природна залежність і історична вічність. Захист країни — першочергова потреба у всі часи і у всіх народів. Витрати на захист державності Києворуської країни становили у 882—1054 рр. близько 4—5 млн марок сріблом. Цими грошима розбудовувалась Швеція, Данія, Норвегія [11, с. 264].

Уперше на теренах ранньосередньовічної Європи сили і засоби, придатні до військових дій, нападу, руйнування, були застосовані для створення кордонів. Захищалося життя місцевого населення, створювалися нові зв'язки між різноплеменною людністю, владою. "Иде Ольга к Новугороду..." на найдосконаліших тогочасних плавзасобах, використовуючи досягнення навігації та очолюючи воїнів-професіоналів. Після розселення в місця постійного перебування вони будуть в прямому сенсі слова "впливати" на життя чотири-мільйонного осілого населення по берегах річок. Саме це давнє слово в українській мові зберігає подвійну відповідність і значення. Воно наочно змальовує засоби застосування дій військових із Погостів. Не тільки захист на кордонах в одержавленій землі, а й постійний нагляд, спостереження, облік, підтримання порядку. Рухома влада незначними військовими силами здійснювала нагляд над 60-ма тисячами поселень. Цю особливість відзначали тогочасні сусіди ромей з Візантії. Руси або дроміти — швидкі. Від цього слова сучасні поняття пов'язані з космосом, транспортом і давнім гіпдромом.

Першого національного героя нашої землі князя Святослава і його військо порівнювали з найшвидшим гепардом: "Ходить, як пардус". Так само швидко протягом двох десятиків років зародилась і склалась давня Київська Русь. Держава розпочалась із виведення більшості війська з міста

Києва, розподілу його на частини, призначення на постійне місцеперебування в таборах біля Погостів.

Пророчими і суголосними стають слова засновника державницької школи в українській історіографії, народженого і упокоєного на Волині, В'ячеслава Липинського: "Останні ознаки державного життя залишилися... тільки на краях держави — власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглось од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся" [44, с. 204].

Погости — це землі й кордони, де вперше життя давньої людності було налаштоване відповідно до державних законів.

Дрібні городища, особливо біля гирл рік, уособлюють військові табори і владу Погостів часів перших реформ Великої Княгині. З цього починалась держава, визнання, повага до Київської Русі в землях і країнах Європи.

947 рік. "Иде Ольга к Новугороду..." — це початок народження нашої державності. 1067 років тому. Через 41 рік відбулося Хрещення.

Список використаної літератури

1. Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI—X вв.) / И. Я. Фроянов. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 1996. — С. 42.
2. *Повесть временных лет* / подгот. текста, пер. ст. и коммент. Д. С. Лихачев ; ред. В. П. Адрианова-Перетц. — 3-е изд. — СПб. : Наука, 2007. — С. 29.
3. *Русский хронограф*. — М., 2008. — С. 29.
4. *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен : Укр. вид-во, 1972. — Т. 1 : До половини XVII сторіччя. — С. 100.
5. *Святая Ольга. Владимир Святой* : сборник / сост.: Н. Н. Лисовой, М. Б. Поспелов. — М. : Новатор : Кренов, 1996. — С. 124, 180.
6. *Жук Н. А.* Русь дохристианская. Неизвестная отечественная война 945—980 гг. / Н. А. Жук. — Х. : Инфобанк, 2002. — С. 12.
7. *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX—нач. XII в.) / Г. Г. Литаврин. — СПб. : Алетейя, 2000. — С. 96, 168.
8. *Славяне и скандинавы* / общ. ред. Е. А. Мельниковой — М. : Прогресс, 1986. — С. 204, 205.
9. *Гринберг Ф.* Рюриковичи или семисотлетие "вечных вопросов" / Ф. Гринберг. — М. : Москов.лицей, 1997. — С. 5, 13, 15, 16.
10. *Пушкарева Н. Л.* Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. — М. : Мысль, 1989. — С. 20.
11. *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе : ист.-археол. очерки / Г. С. Лебедев. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. — С. 189, 215.
12. *Карамзин Н. М.* Предания веков : сказания, легенды, рассказы из "Истории государства Российского" / Н. М. Карамзин. — М. : Просвещение, 1969. — С. 88.
13. *Історія України: нове бачення* : у 2 т. / [під заг. ред. В. А. Смолія]. — К. : Україна, 1995 — Т. 1 / [Гуржій О. І. та ін.]. — С. 50.
14. *Ричка В.* Княгиня Ольга / В. Ричка. — К. : Альтернативи, 2004. — С. 136.
15. *Толочко О. П.* Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. — К. : Альтернативи, 1998. — С. 79—80. — (Україна кризів віки ; т. 4).
16. *Нартов В. В.* Історія України з давніх-давен до сьогодні / В. В. Нартов. — Х. : Кн. клуб "Клуб сімейн. дозвілля", 2006. — С. 33.
17. *Петровський В. В.* Історія України: неупереджений погляд : факти, міфи, комент. / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. — Х. : Школа, 2007. — С. 40.
18. *Ларіон.* Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. монографія / Ларіон ; передм. авт. — Вінніпег : Накладом Вид. комісії при т-ві "Волинь", 1965. — С. 350.
19. *Новітній українсько-російський словник* : близько 6 тис. слів / ред. Л. М. Пеліпейченко. — Х. : Прапор, 2002. — С. 732.
20. *Колесов В. В.* Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. — С. 65.

21. *Шутов Е.* Тайная история славянской цивилизации / Евгений Шутов. — СПб. : Вектор, 2010. — С. 17—18.
22. *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях : космогонічні укр. нар. погляди та вірування / Георгій Булашев. — К. : Довіра, 1993. — С. 223.
23. *Західне Полісся: історія та культура* : наук. зб. / ред. А. Українець. — Рівне : О. Зень, 2004. — С. 12—13.
24. *Древняя Русь в свете зарубежных источников* : учеб. пособие для студентов вузов / [Е. А. Мельникова и др.]. — М. : Логос, 1999. — С. 300.
25. *Чугуенко М.* Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуенко. — Х. : Книжный клуб "Клуб семейного досуга", 2003. — С. 131.
26. *Перхавко В.* Торговый мир средневековой Руси / Валерий Перхавко. — М. : Academia, 2006. — С. 49.
27. *Перунін В.* Зарічненщина, або Ритми глибинного Полісся, втрачені Європою / В. Перунін. — Рівне : О. Зень, 2009. — С. 9, 16—18.
28. *Энциклопедический словарь* / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб. : Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1890—1907. — Т. 24. — С. 36—37.
29. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* / pod red.: Bronisława Chlebowskiego, Filipa Sulimierskiego. — Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1985. — Т. 7. — S. 519, 520.
30. *Куза А. В.* Древнерусские городища X—XIII вв. : свод археол. памятников / А. В. Куза. — М. : Христиан. изд-во, 1996. — С. 160—161.
31. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко. — М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. — С. 34. — (Свод археологических источников ; вып. Е1-57). — С. 34.
32. *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. / П. А. Раппопорт. — Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1967. — С. 77, 225.
33. *Джонс Г.* Викинги. Потомки Одина и Тора / Гвин Джонс. — М. : Центрполиграф, 2003. — С. 56, 257.
34. *Гринин Л. Е.* Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства. Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Л. Е. Гринин. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М. : ЛКИ, 2011. — С. 21, 29, 31.
35. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся : краєзнав. словник — від найдавніших часів до 1914 року / О. Цинкаловський. — Вінніпег : Т-во "Волинь", 1986. — С. 249.
36. *Бужанський А.* Ріка Прип'ять та її допливи: Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком : геогр.-археол. студія / А. Бужанський. — Вінніпег : [б. в.], 1966. — 40 с. — (Волиняна ; 15) (Праці інституту дослідів Волині).
37. *Пастернак Я.* Археологія України : первісна, давня та середня історія України за археол. джерелами / Я. Пастернак. — Торонто : Н.Т.Ш., 1961. — С. 541
38. *Франклин С.* Начало Руси, 750—1200 / С. Франклин, Д. Шепард. — СПб. : ДБ, 2000. — С. 166, 198.
39. *Українська земля і люди.* Український етнос у світовому часопросторі (від давнини до XIV ст.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. НДІ українознав. та всесвіт. історії. — К. : ННДІУВІ, 2011. — Т. 1 / [Кононенко П. П. та ін.]. — С. 616.
40. *Кониський Г.* Історія русів / Григорій Кониський. — К. : Рад. письменник, 1991. — С. 104.
41. *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — С. 23, 31.
42. *Наконечний Є. П.* Укравене ім'я : чому русини стали українцями / Є. П. Наконечний. — [3-є вид., доп. і випр.]. — Львів : Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2001. — С. 48.
43. *Петров И. В.* Государство и право Древней Руси, 750—980 гг. / Петров И. В. — СПб. : Михайлов В. А., 2003. — С. 195—196.
44. *Литинський В. К.* Україна на переломі, 1657—1659 рр. : замітки до історії укр. держ. будівництва в 17 ст. / В. К. Литинський. — Філадельфія : Східно-Європ. дослідний ін-т ім. В. К. Литинського, 1991. — С. 204.

Надійшла в редакцію 26 лютого 2014 року